

K: Los Angeles
et morális és tudati válság eleme-
iről

ch

VOLT-FOGYATKOZÁS

El

Levél Ann Applebaumnak*

*Megszik majd
csak velünk esett meg
csak velünk eshetett meg
a teljes volt-fogyatkozás*

(Tamás Menyhért, 1978)

Kedves Asszonyom!

Ezt a levelet nyilván sohasem fogja olvasni, nem is azért írom. Egyébként ha el akarnám küldeni, se írhatnám angolul, mert nagy szégyenemre nem tudok idegen nyelveket. A generációmban elég általános fogyatékoság ez: fiatalon, a hatvanas években hiába veselkedtünk neki tanórán, tanfolyamokon egy-egy nyugati nyelvnek, az utazás, a kapcsolatok hiánya miatt a legtöbbször plátói vonzalom szintjén rekedt meg a vállalkozás, a megszerzett csekély tudás is elpárolgott a fejünkől az évek során. S volt egy szegénységbe ragadt értelmiségi réteg – a humán értelmiséget tekintve voltaképpen a túlnyomó többség –, amelyik a nyolcvanas évek utazgatós lázában sem részesült meghívásokban, többéves ösztöndíjakban, külföldi továbbképzésekben, legfeljebb azt dönthette el, hogy a megtakarított pénzén nem az öreg Trabantját cseréli Ladára, hanem

* Ann Applebaum *Érzelmi féloldaliság* című cikkét a New Criterion nyomán a Nagyvilág 1999/7–8-as száma közölte.

turistaútra indul Európába, apró társalgási szótárral a zsebében. (Kompenzálásként megszállottan szorgalmazta gyereke nyelvtanulását, nem is remélve, hogy ennek a befektetésnek megtérülését a szovjet birodalom összeomlásával meghozza majd a jövő.)

Talán nem is kéne ennyi szót ejteni a nyelvnemtudásról, csakhogy van ám ennek egy témánk szempontjából is figyelemre érdemes tanulsága. Tudniillik hogy amott, nyugaton és Amerikában voltaképpen „hivatásosok” reprezentálták a „keletiek” véleményét és sorsát, többnyire olyanok, akik éppen ebben a tragikomikus (ambivalens) keleti sorsban érzelileg, idegzetileg nem kellett, hogy osztozzanak. Hogy mit értek itt „keleti sorson”? A totális függőség, a teljes egzisztenciális kiszolgáltatottság mélytudata mellett a kisszerű létbiztonság sanda kényelmességét. („Bármelyik percben internálhatnak, bármivel megvádolhatnak, hiszen nem véd jobban a jog, mint a terror évtizedeiben, de ha betöltök x évi munkaviszonyt, meglesz a prémium és a fizetés-emelés. Ellenzem ezt a rendszert, de mire számíthatnék? Abból, hogy nyomorult vagyok, épp akkora haszna van a pártállami privilégiumok birtoklóinak, mint a nyugati szabad világnak, amelynek fölényét épp létem alacsony minőségével demonstrálhatom. Kár, hogy olyan kevés potytyan le állam bácsi szekereéről, amit elhappolhatnék, kár, hogy nem akarnak még jobban korrumpálni. Mindazonáltal a rendszert erőmtől telően utálom, mert ezzel tartozom a becsületnek.”) – Nos, akár a szocialista állam képviselőjeként, akár az ellenzék meghatározó alakjaként tartózkodott valaki nyugaton, a szocialista létnek nem ezt az alapváltozatát, hanem valamelyik privilegizált formáját személyesítette meg – esetleg öntudatlanul –, igen, az ellenzéki közszereplő is. Tehát épp a megalázó kisszerűséget, azaz a kisszerű megalkuvás lealázottságát, ami ezekben a rendszerekben az állampolgári lét meghatározó eleme volt, nem közölték a nagyvilággal.

Pedig ebből az alacsonyrendű cinizusból származtatható a rendszerváltozás sok belső zavara, például az általános pánik a szabadság nem ismert lehetőségeitől, amely úgy megkönnyítette a restaurációra törekvők dolgát – de erről az utóbbi veszélyről épp Magának, Applebaum asszony, kedves Ann, írása alapján úgy látom, nem sokat kell beszélnem. Azonban rögtön meg kell jegyez-nem, hogy nem azt akarom sugalmazni, mintha lényege-sen másként alakulhattak volna a dolgok, amennyiben a nyugati és az amerikai értelmiség pontosabban ismerte volna a „keleti” emberanyagnak az erkölcsi állapotát. Természetesen nem a nyugati kommunista-szimpatizánsokra gondolok, akiket a blokk összeomlása kellemetlenül érintett, hanem azokra, akik elvileg segítséget nyújthattak volna a demokratizálódás és modernizálódás szellemi fel-dolgozásában. (Hogy segítettek-e vagy nem, s kell vagy le-het-e ilyesmiben segítséget adni – ez a kérdés messzire vinne témánktól, bár talán egyszer erről is érdemes lenne beszélni.) Azonban ha az elmúlt évtized nagy változásairól gondolkodunk, soha ne veszítsük szem elől azt a tényt, hogy ebben az egész folyamatban meglehetősen kevés sze-rep jutott az értelmiségi funkcióknak: az erkölcsi kritiká-nak, a szellemi feldolgozásnak meg ilyesminek – holott magában a folyamat gyakorlatában elég sok értelmiségi vett részt regruta-politikusként, s ez azt a látszatot kel-tette, mintha teljességgel értelmiségi ügy volna a „rend-szerváltás”.

Őszintén szólva éppen egy amerikaitól vártam legke-vésbé, hogy oly lényeglátóan feltárja annak a morális és tu-dati válságnak az elemeit, amit mi itt, a volt szovjet felségte-rületeken átélünk, ahogyan Maga tette egyes utalásából ítélve 1998 előtt keletkezett cikkében. Nem vártam volna, hogy egy amerikai fogja végiggondolni, milyen abszurd helyzetet teremtett a kommunista apparátusok bűneinek el-tussolása, az a nemzetközileg szervezett védelem, amiben

az átalakulás első percétől részesültek. Alig volt törvényes felelősségre vonás – ezeknek az eljárásoknak persze sok-sok vitatható pontja szokott lenni, a cikke hivatkozik a nürnbergi perek kétes vonásaira is, de arra is, hogy e jogi procedúrának mégiscsak része van abban, hogy a németek nem kerülhették meg a múlttól való gondolkodást. A Maga cikéből ismertem meg egy, az itteni közhangulat rovására írható epizódot: egy lengyelországi per alkalmával Adam Humer, aki sztálinista korszakában brutálisan megkínzott embereket, a tárgyaláson ráförmedhetett a tanúra, egykori áldozatára: „pofa be, vén boszorkány”. Bizony, mi itt errefelé meglehetősen jól tudjuk: „több helyen a kommunista pártok számára lehetővé tették (néha hatalmas) vagyonuk visszaszerzését... Egyetlen más párt sem mérheti össze velük saját anyagi erejét – hiszen Kelet-Európában nem működhettek más pártok 1989 előtt. Részben ennek következtében Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában, Litvániában és Oroszországban a korábbi kommunista pártok újraélednek; több országban lassan ők kezdik uralni a politikai életet.” Ha ezt olvasom egy amerikai szerzőtől, persze hogy csodálkozom, hiszen éppen úgynevezett mérvadó amerikai körökre való hivatkozással szorítottak minket sarokba, amikor a fent leírt tények miatt háborogtunk. Pontosan azokba a véleményekbe ütköztünk, amelyekkel Maga is vitába száll. Tina Rosenberg Pulitzer-díjas műve valószínűleg csakugyan iskolapéldája lehet ennek az amerikai baloldali liberális szemléletmódnak, amely folyton antikommunista „boszorkányüldözés”-től tartott, meg a háború előtti kísértetek feléledésétől. Mi is úgy tapasztaltuk (mi = rendszerváltó értelmiségiek), hogy „A modern Kelet-Európa problémája azonban nem a harmincas évek, hanem a kommunizmus öröksége, legyen az korrupció, szegénység, környezetszennyezés, rossz egészségügyi helyzet vagy megrendült értékek. A demokráciára és a kapitalizmusra leselkedő igazi veszélyek Lengyelországban

és Oroszországban egyaránt a kommunista eszményekben, a kommunista gazdasági örökségben s maguknak az egykori kommunistáknak a korrupst magatartásában keresendők, nem pedig valamiféle felmelegített fasizmusban. Minden alkalommal, amikor egy új kormányzat zátonyra futott az egykori kommunista táborban – Szerbiában a leglátványosabban, de Szlovákiában is –, ennek alapvető oka nem valamilyen újnacionalista csoport tevékenységében, hanem az új ruhát viselő régi kommunistákban rejtett.”

S végül hadd emeljem ki még gondolatmenetének számomra legfontosabb konklúzióját: „az átvilágítás elmaradása és a múlt hivatalos elítélésének hiánya miatt sérül a civil társadalom, s nyilvános hitelüket veszítik például az ‘igazságosság’ és a ‘közérkölcst’ fogalmai. (...) Emberek milliói számára a múlt elítélésének elmaradása azt igazolja, hogy nem érdemes tisztességesnek lenni.”

Megkönnyebbülés volt olvasnom ezeket. Megkönnyebbülés a rosszkedvű gyanútól, amely szerint tökéletesen magánérdekű keservnek szenteltem elmúlt éveimet, és csak dohogó, leselejtezett öregemberek problémáznak azon, hogy az egykori elit (rabtartóink, kápóink, a totalitárius rendszer cinikus haszonélvezői) korlátozás nélkül nyereszkednek saját „bukásukon”: az úgynevezett rendszerváltozáson. Csekély vigasz, de vigasz, hogy még nagy távolságból is kitetszik annak, aki nem fél meglátni: az igazságérzet rámenős elfojtásával valójában nem is a mi lelkünk szenvedte el a nagyobb sérelmet, hanem az embe riesség világrendje. Kedves Applebaum asszony, a köszönettel akár be is fejezhetném e levelet, de épp ellenkezőleg, most támadt kedvem folytatni, amikor egy értő fület feltételezve mondhatom el, mi történt velünk, rendszerváltó értelmiségiekkel 1989 óta. Legalábbis egy variációját a történeéseknek.

Ahogy mondtam: *becsületből* szinte mindenki utálta a *rendszert*, mi magyarok, a „legvidámabb barakkban”:

a Kádár-rendszert. Nemritkán még a helyi párttitkár is – legalább a metakommunikáció szintjén – iparkodott valamelyes cinkosságot jelezni ebben. Meglehetősen feszélyező volt e látszólagos ellenállás-nélküliség a rendszer részéről, mert hisz akkor mi is a rendszer, aminek mi olyanynira az ellenzéke vagyunk, másfelől meg azért teljesen nyilvánvaló volt, hogy a rendszer plazmája, akár egy sci-fi horrorban a láthatatlan űrlények, betölti a teljes életterünköt. Ennek az alapérzületnek a megtámogatására ott volt a politikai ügyosztály meg a munkásőrség, ideiglenesen kussban. Meg az ideiglenes oroszok. Egészen 1988-ig úgy tűnt, hogy action gratuite az egész ellenzéki életvitel, csupán etikai jelentősége van – mindazonáltal jó néhányan nem tekintettük ettől kevésbé fontosnak, hisz számunkra az egyetlen lehetséges magatartás volt. Mintha egy pelágiai erkölcsstanban hittünk volna: az embert csak azért a tettért terheli felelősség, amelyhez akaratával hozzájárul. Persze az akaratlagos hozzájárulás megvonásán túl azért találtunk cselekvőbb, nyilvánvalóbb formákat is – ki-ki lehetősége és bátorsága szerint – az ellenállásra, ahogy akkor mondták illő (és óvatos) szemérmességgel: *a másképp gondolkozásra*. Az úgynevezett demokratikus ellenzék tevékenységének „intézményeit” és epizódjait jócskán számon is tartja a rendszerváltozás utáni köztudat, az úgynevezett népi ellenzék akcióit szinte egyáltalán nem, vagy csak gúnyosan, afféle poros „régí érdekem” gyűjtőfogalomba utalva, s ez így igazságtalan. Ellenzéki szerveződések tehát voltak, bár sem a Beszélő, sem a Bethlen Alapítvány (ha egyszer netán mégis eljutna Magához a levelem, kedves Ann asszony, ígérem, megjegyzetelem, hogy mik ezek, azonban a jelenlegi, elküldetlen formájában nem szükséges), de a sok egyéni vagy csoportos, titkos vagy demonstratív ellenzéki tett egy pontba összegződő ereje sem dönthette volna meg a Szovjetuniót. Így hát nagyon is jól tudtuk 1988-ban, hogy amikor megalakít-

juk nyilvános ellenzéki szervezeteinket majd pártjainkat, nem mi csináljuk a történelmet, hanem a történelem „csinálta meg” a szovjet birodalom válságát, Máltát, a szovjet befolyási övezet feladását, a térség belső átszervezésének szükségességét, amiben ránk is kiosztott néhány feladatot.

De mit is mondok! Hiába volt ez már akkor is orbitális közhely, azért nem mindenki volt képes saját jelentőségének szerény voltát észre- és tudomásul venni, aki előtt hirtelen megnyílt a politikai tér, a tévé- és rádióstúdiók. Vagy akár csak szűkebb környezetében fontoskodhatott egy kevéssé. Vagy aki hirtelen megkapta a sorstól a nem remélt elégtételt sok évtizedes megnyomorítottságáért: a szörny szeme láttára kiszenvedett. Az vesse rájuk az első követ, akit soha nem kapott el a kollektív rítusok eufóriája, nem ugrott be első szóra a „történelmi idők tanúja” szerepébe. Ami engem illet, lelkesültség ide vagy oda: kezdettől átéreztem, hogy pusztán statiszták vagyunk egy nagy, világméretű misztériumjátékban – azonban mégis színpadra kell lépünk, mert statisztéria nélkül nem adható elő a rendszer változása. Az egyik „rendszerelváltó” mozgalom aktivistájaként négy órára csökkentettem alvásra szánt időmet, hogy munkám mellett röplapokat, meghívókat fogalmazzak és sokszorosítsak – négy példányonként, egy apró táskairógépen –, ábécérendbe szedjem a szaporodó kerületi tagságot, furcsa vegyülékével a szkepszisnek és a meghatottságnak. Hallgattam a magunk pénzén bérelt termekben, szűk időre szabott összejöveleteinken a sok évtizedes hallgatás után először megszólaló, szívbeli ellenállókat, a Rendszer áldozatait, s a megrendült együttérzést megülte a soron lévő, okvetlenül szükséges szervezeti elvégzendők ideges sürgetése: szavaztatni kellett, szavazatszámoló bizottságot kellett kiállítani, küldötteket és tisztségviselőket választani, működési szabályzatot összefabrikálni stb., miközben nyilvánvaló volt ezeknek a „fontos” gyakorlati feladatoknak az

önképzőkori jellege, hiszen az igazi történések helyszíne az Ellenzéki Kerekasztal volt. S ha én így, kvázi *felülről*, a gyakorlati szint „magasából” néztem a politikai identitásukat először megvalló, igaz demokratákra, a magamfajta nyüzsgő értelmiségiekre ugyan mekkora „magasból” tekinthettek azok, akik beütemezték a berlini fal leomlását, akik fű alatt jogi keretet teremtettek a pártállami elit meggazdagodásához, a politikai hatalom gazdasági hatalommá való konvertálásához, valamint azok, akik a nyugati üzleti és politikai szférában partnereik voltak az előkészületekben – ha figyelmet fordítottak ránk egyáltalán.

És mégis statisztának, jó baleknek kellett lenni, hogy végbemehessen, aminek, úgy látszik, végbe lehetett mennie.

Nem sok dologra lehetek büszke ebből az időből, de az illúziótlanságomra kissé büszke vagyok. Pedig igaz csak viszonylagos illúziótlanság volt. Csupán elvileg tudtam számon tartani a történések valós arányait, átérezni nem voltam képes, és nem számolhattam igazán magukkal a következményekkel sem. Más dolog elvontan, merő logikával végiggondolni, hogy a pártállami gazdasági elit jelentős hányada már legális üzleti kapcsolatban áll a nyugati világgal, tehát hogy ők már egymás *partnerei*, s más dolog azzal szembesülni az ország jogi és szellemi birtokbavételének a pillanatában, hogy *a nyugati típusú demokrácia*, amire mi velük, gólem-pártjukkal szembefordulva esküdtünk egy életen át (ki 1956, ki 1968 óta, nem is szólva az idősebb „reakciósok”-ról, akiket emiatt ért meghurcoltatás a rendszer korábbi évtizedeiben), azzal kezdi nálunk működését, hogy a magántulajdon szentségének elvén alapulván éppen a káderek magántulajdonná átminősült zsákmányát veszi védelmébe. (Tudniillik máshonnan eredő vagyon meglehetősen kevés volt, hacsak a háztájit, a dácsát és Trabantot nem tekintem annak.) És más előre számítani rá, megint más naponta tanúja lenni az

igazságtétel, az elszámoltatás száналmasan eredménytelen kísérleteinek, amelyek nemhogy kielégítenék, inkább bőszítik és megszegyenítik az egykori áldozatokat. Az elméleti helyzetfelmérés és elemzés tárgyilagossága bizony könnyen odalesz, ha az embernek át kell élni, hogy mind e kényszerű kudarc annak a pártnak a kormányzása alatt történik, amelynek erkölcsi bázisához ő maga is hozzájárult; azaz az ő erkölcsi hitele, az ő sorsszerűen vállalt eszményei devalválódnak egykori elvbarátai kezén, és velük együtt gyűlöletessé válnak a kiábrándulást és az egzisztenciális szorongást kizárólag és szinte rituálisan erre az első kormányra terhelő népben.

Holott tíz év elteltével már nyugodtan megállapíthatjuk: olyannyira determinált volt az út, amit a magyar gazdaságnak és közigazgatásnak az európai kompatibilitásáért meg kellett tennie, hogy minden kormány, programjától, úgynevezett ideológiájától, szavazóinak elvárásától függetlenül, azzal sokszor élesen szembefordulva, nagyjából ugyanazt kellett, hogy tegye. Az Antall-kormányt azért tették ki szüntelen támadásnak, azért zsarolták folyamatosan, mert a pénzvilág és az MSZP-klientúra nem bízott a status quohoz való lojalitásában, ezek következtében aztán zsákutcákba szorult, és nem lehetett kellően hatékony sem a kényszerű, sem a vállalt szolgálatban. A Horn-kormány viszont a fent nevezett köröktől a kelleténél nagyobb támogatást kapott, s így a hatalomkoncentráció miatt Magyarország nem a nyugat-európai, hanem a dél-amerikai típusú átalakulás útjára került – tehát különbség mindenesetre volt köztük. (Hogy az Orbán-kormány milyen akcentussal teszi az „ugyanazt”, annak summázása még korai volna.) Nyilván különbözött volna valamelyest az elmúlt tíz év a megtörténttől, ha az első választásokon a szocialisták nem esnek ki a kormányzati hatalomból, ha már akkor kialakul a csak 1994-ben létrejövő felállás, amely szerint a rendszerváltó ellenzéki

pártok valamelyikével legitimáltják magukat mint korszerű (szociál)demokratákat befelé és kifelé egyaránt, de a kontinuitás a politikai hatalmi szférában is (ahogy a gazdaságban és a médiában) megmarad. (Sokan voltak, akik erre a változatra számítottak az első választások előtt.) Az adottól jelentősen eltért volna az a történelmi változat is, amelyet a két nagy „rendszerváltó” párt sokak – jelentős részben külföldiek – által szorgalmazott nagykoalíciója eredményezett volna az első kormányalakításkor, és az is, ha 1998-ban is győznek a szocialisták. Azonban e változatokban sem lett volna több esély (sőt, inkább kevesebb lett volna) a kommunista rendszer bűneinek teljes körű feltárására, konzekvens elítélésére, amely csakis a bűnösök elítélésével és a haszonélvezők elszámoltatásával lehet tényleges, továbbá az áldozataiknak való erkölcsi és anyagi igazságszolgáltatással. Magyarországon csak polgárháború árán történhetett volna ez meg, hiszen a szocialista piacgazdaság által kitermelt elitet nemcsak hogy nem lehetett volna kihagyni a rendszerváltozásból, hanem egyenesen az ő érdeke volt legközvetlenebbül a gazdasági szerkezet átalakítása. De mindannyiunk szerencséjére a másféle, a radikális történelmi útnak nem volt realitása, hiszen a polgárháborún valószínűleg még többet veszítettünk volna, mint így, mert akkor talán még az igazunkat is elveszítettük volna.

Végül is ez a lényeg a Maga folyamatrajza szempontjából, Ann asszony: a kommunizmus történelmi és egyetemes elítélése nemcsak azon feneklik meg, hogy a nyugati értelmiség jelentős része a marxizmus emlőin nőtt fel, és körömszakadtáig védelmezi illúzióit avagy érdekeit, hanem azon is, hogy a nyugati (globalizált) gazdasági szféra nem tűrné keleti üzletfelei politikai kikezdését, semmi oka felborítani a sakktáblát – hiszen nyeresre áll. Megfontolandó, hogy ott, ahol mégiscsak történtek lépések a múlt bűneinek feltárására és a következmények viselé-

sére (Maga az NDK-beli, a cseh, a lengyel gyakorlatot említette fel példaként), az ortodox szocialista gazdasági elvek az utolsó pillanatig megakadályozták a pártállami elitnek prekapitalista elitté való átalakulását, míg ez a folyamat Magyarországon már a nyolcvanas évek elején megindult. Náluk nem volt előprivatizációs törvény, nem volt hallgatólagos gyakorlat, hogy titkos külföldi bankszámlája legyen egy-egy gazdasági középvezetőnek, nem voltak jelentős nyugati befektetések közös vállalatokba stb. Amily mértékben Magyarország előreszaladt a kapitalizálódásban a blokk többi országához viszonyítva, annyival csökkent az esélye az erkölcsi katarziszra.

Mi ezt a kilencvenes évek legelején tulajdonképpen tudomásul vettük.

Eleve mérsékelt és józan volt a közhangulat. Még legvérmesebb vágyaink is csupán szimbolikus ítéletekre irányultak bizonyítható erőszakos cselekedetek esetén, avagy a pártállami szolgálattal kiérdemelt kiemelt nyugdíjak csökkentését szorgalmaztuk, a méltányosság jegyében, e „szolgálattévők” áldozatainak nyomorult életszínvonalával összevetve az övékét. Beláttuk, hogy a már magánkézben lévő vagyon visszaállamosítása jogállamban megoldhatatlan, bármily nyilvánvaló legyen is, hogy politikai visszaélés folytán jutott tulajdonosa birtokába, de igenis elvártuk, hogy felfüggeszék egy időre a Németh-kormány hírhedt előprivatizációs törvényének hatályát, mert úgy talán lélegzethez és némi lehetőséghez juthatott volna a nem brancsbéli (kis)tőke is. Efféle korántsem vérgőzös, sőt nagyon is szerény retorziókkal szeretünk volna kinyilvánítani, hogy ami volt, rossz volt. Talán annak az elismerését is óhajtottuk, hogy bár kiszolgáltattak voltunk e rossznak, mégis éppen megmentettünk valamennyit magunkból, s ez se csekélység. Sem bosszúra, sem előjogokra nem pályáztunk, sőt, inkább feszengve fogadtuk a körülöttünk élő párttagok és volt párttagok fé-

lelmének jeleit, akik saját egykori hatalomgyakorlásuk emlékei alapján kemény intézkedésekre számítottak. Józanok és nagylelkűek voltunk, annál nehezebb volt lenyelni, hogy az erkölcsi igazságszolgáltatásnak még ez a szerény igénye se teljesíthető.

Nehéz volt lenyelni, hogy pártközponti mandátummal kinevezett igazgatók egyszer csak a fejünkhöz vágják (mert esetleg helytelenítettük megszokottan önkényes, de újféle módon szélhámos húzásait), hogy nem vagyunk képesek beilleszkedni a piaci viszonyok közé, nem vagyunk eurokonformok, régi, pártállami reflexek rabjai maradtunk. Nehéz volt lenyelni, ha egy KISZ-pénzen alapított, újdonszerű magáncég KISZ-központból kikerült tulajdonosa az egészséges üzleti gondolkodás hiányában marasztalt el bennünket, egy pénztelenségtől fuldokló, (még) állami tulajdonú vállalat éppen állásukat vesztő alkalmazottait.

Mert hiszen az erkölcsi kisemmizés olyan körülmények között ért bennünket, amikor az értelmiség nagy részének addigi munkavégzése fölöslegessé vált, s ez nemcsak a humánszférában történt meg, hanem valamilyen mértékben minden értelmiségi szakmában. A gazdasági szerkezet átalakítása során persze sok gyárat, intézményt indokoltan, az ésszerűség jegyében zártak be, kényszerítették munkahelycsökkentésre, de hát ki várhatná el, hogy ez a körülmény vigaszt adjon a friss munkanélkülinek? Vagy abban találjon vigaszt, hogy a tudása, amiről a diplomája tanúskodik, időközben amúgy is elavult? Hogy elavultak az eszközök is, amelyekkel bányáit tud? A legkeservesebb órákat talán épp az okozta e talajvesztett értelmiségi rétegnek, hogy a diadalmas, gyakorlatias menedzseri megítélés szerint a leselejteződése pillanatnyilag még akár igazságosnak is minősülhetett, holott hogyan védhette volna ki egyénilig munkahelye, szakmája technológiai vagy módszerbeli igénytelenségét vagy lepusztulását?! S bizonyára képes

lett volna ő is folyamatosan megújulni, ha erre bármiféle alkalma van – de hát a pangás évtizedében mi más lehetett volna, mint alulfoglalkoztatott munkaerő?! Most tudomásul kellett vennie, hogy nulláról kezd, mert szakmája vagy megszűnt, vagy ha nem, előzőnlík a friss diplomás fiatalok. „Ti akartátok, nem?” – kérdezték tőlünk kajánul a nyugdíj vagy a biztos elvtársi protekció védelme alatt kádárista elendrukkereink. „Ti akartátok a hatalmat, aztán itt szerencsétlenkedtek vele. Amatőrök!” – mondták gyűlölettel, akik tényleg kipottyantak belőle. S mi, *hatalomban lévő*, hamarosan vagy máris munka nélküli értelmiségiek csak azt gondolhattuk, hogy igen, mi akartuk, s újra akarnánk, ha úgy fordulna, csak esetleg előbb kezdenénk a felkészülést rá.

A kilencvenes évek elejének pánikhangulatára ráció-folva végül is a vártnál általában jobban alakultak az értelmiségi sorsok. Igaz, szociológiai tény e középosztályi réteg elszegényedése, ami különösen a döbbenetes mértékű meggazdagodások és karrierek kontrasztjában ítéltető megjelentőségének megfelelően, mégis többségüknek sikerült megkapaszkodni vagy legalábbis képességei színvonalán elhelyezkedni, elsajátítani az új munkastílusokat, beletanulni az új eszközök használatába, vagyis megúszeni azt, hogy ismét érvényesüljön a nagy törvény, miszerint a forradalom felfalja gyermekeit. (Mert hiszen ha az erre utaló tendenciát nézzük, be kell látnunk, hogy még ez a „bársonyos forradalom” is forradalom volt, elvégre jó néhányat valóban felfalt lelkéből lelkedzett fiai közül – azaz inkább akiknek lelkéből ő lelkedzett annak idején.) Nem, végül is nem az értelmiség lett a rendszerváltozás nagy vesztese, de ha nem is *nagy* vesztes, a humán értelmiség bizony sokat veszített.

Veszített azáltal is, hogy a radikális pragmatizmus (vagyis az önelégült bunkóság) szelleme szállta meg az országot. Itt csak gyárnak vagy banknak lehet filozófiája, illik is, hogy legyen, de filozófia, csak úgy, magában, minek?! (Sajátos szerepcsere, hogy most viszont a művészetnek és

tudománynak vannak állandósult „pénzügyei”, gazdálkodási stratégiája, szóval kerek a világ.) Roppant sokat veszített a presztízsből a művészet, a tudomány, ez alapvető oka elszegényedésünknek is. Ám az efféle veszteség, hogy úgy mondjam, benne van a pakliban, amikor valaki e pályák valamelyikére szánja el magát, és szakmai öntudattal szokás elviselni a vele járó szűkölködést. Van egy veszteségünk azonban, amiről nem szokott szó esni, mert rejtett, és látszólag nincs egzisztenciális tétje, és voltaképpen ennek megnevezése végett írom ezt a levelet.

A személyes múltunkról van szó. Azt, hogy maga a Múlt, vagyis a történelmi emlékezet mindenkor a jelen érdekei szerint alakul, megszoktuk már. Különösen itt, Kelet-Európában, ahol nem is ilyen vagy olyan interpretáció kérdése, hogy mit gondolunk felőle (Franciaországban például attól még nemzeti ünnep július 14-e, hogy egy újabb, divatos történelmi iskola kárhóztatni kezdte a Nagy Francia Forradalmat), hanem kőkemény hittétel volt, hogy mit ismerhetünk el egyáltalán történésnek. (Erről szolt egy viccünk: „Csak a jövő biztos!”) No meg az se először fordul elő, hogy nagy történelmi változás – háború, forradalom, dinasztiaaváltás – után a személyes élet tényei is átminősülnek: titkolni való bűnné válik, amiért előzőleg kitüntetés járt, korábbi rang, érdem elévül stb. Csakhogy eddig a győztesek szabták meg az új értékrendet. Most meg nem. Biztos vagyok benne, hogy nagyon nehéz lehetett elviselni 1945 után a második világháborúban vesztes magyar hadsereg katonájának, hogy sok szenvedéséért, áldozatáért, gyógyulhatatlan emlékeiért nemhogy hála és vigasz nem jár, hanem átokkal sújtják, s még jó, ha csak elfelejtkeznek róla, s nem ítélik kényszermunkára múltja miatt. Azonban ezt a hatalmi logika szabta meg a szovjet hadsereg által megszállt országban, s a megőrzött emlékezet az ellenállás fészkévé vált, tartást adott. Mi viszont a *győztes* oldalon éltük át a rendszerváltozást, ezért váratlan és irracionális fordulat-

ként ért bennünket, hogy a „győzelmünk” pillanatában mindaz levegővé foszlik, amivel mi hitünk és szándékunk szerint e győzelemhez hozzájárultunk. Vagyis éppen az az erkölcsi arculat, erkölcsi vállalkozás, amelyet levelem elején az ellenzékiiség legáltalánosabb formájaként jellemeztem, tökéletesen súlytalanná vált.

Az első találkozásom e drámával már 1990 elején megtörtént. Nemes Nagy Ágnessel beszélgettem (e nevet is, ha netán úgy fordul, megjegyzetelem majd a Maga számára), akinek éppen akkor jelent meg esszéi gyűjteményes kötete, s a könyvről egy tisztelgő recenzió. Keseregve elégedetlenkedett bírálója munkájával, és amikor meggyőzni iparkodtam, hogy a kritikus, aki tulajdonképpen az övétől eltérő ízlésvilágot képviselt, ezúttal saját árnyékát átlépve, rendkívül méltánylóan beszél a gyűjteményről, N. N. Á. azt mondta: „De csak arról írt, akkurátusan, pontról pontra, ami benne van a szövegben. Az fel se merül benne, hogy én mi mindenről nem írtam, mert nem voltam hajlandó írni, pedig nagyon elvárták volna, és nagyon rossz néven vették, hogy én azok helyett írtam Rilkeről, például. Az pedig már végképp eszébe se jut, hogy mennyi mindent meg egyáltalán nem írhattam meg.” – Éles fénnel világított bele ez a beszélgetés az igazságba. Igen, ettől kezdve csak anynyi lesz belőlünk, amennyit meghagyott az előző rendszer. Feketén-fehéren, grammra kimérve csak az elkészült munkáink lesznek felvéve a leltárba, és ami a sorok között és a hallgatásban volt, örökre elveszett, letörlődött, ahogy visszavonhatatlanul eltűnik a szöveg a monitorról, ha rossz billentyűt nyom meg az ember. Hirtelen szembe-sültem azzal, hogy a reménytelenség igenis bűnbe vitt bennünket: nem tettünk meg mindent, amit megtehettünk volna, nem írtuk meg az íróasztalainknak a legigazabb műveinket, s most csak manőverezéseink félszívű eredményeivel, töredékeinkkel állunk itt, mint életműveinkkel. (Persze egyes nagyjaink esetében ez se kevés, például N. N. Á. ese-

tében sem, de lám, mégis nagyobbak látta a mű elmaradt, hiányzó részét.)

Aztán érvényüket veszítették barátságaink. Más-más utakra tértünk, és a politikai belharcok miatt nemcsak a szolidaritás veszett el, a kölcsönösen vállalt kezesség az identitásunkért, a becsületünkért, a megtörtétekért, hanem egyenesen gyűlöletbe fordult és e tűzben nyomtalanul elemésztdött a barátság. Nem maradtak tanúink sem arra, hogy kik voltunk – ami mindig azt is jelenti, hogy kik vagyunk.

A válás a pszichológusok – és tapasztalataink – szerint a legnagyobb traumák közé tartozik. Az ember életének az a szakasza, azok az évek, évtizedek, amelyek alatt az övé a társa életébe szövődött, úgyszólván kihal belőle. Ökológiai katasztrófa. A felszínen úsznak az emlékek tetemei. Minden élettény a bizalomhoz és a felelősséghez kötődött, s amikor ezek megsemmisültek, magukkal rántották valamennyit. Mintha fehér folt keletkezne az életrajzban azoknak az éveknek és évtizedeknek a helyén. Ehhez a traumához hasonló, ami társadalmi lényünket érte, azzal a különbséggel, hogy ez esetben nem a bizalom és a felelősség (a szeretet) vált semmivé, hanem éppen a hiányukhoz redukált érzelmi készlet.

Másféle hasonlattal is elmondhatom. Erkölcsi lények számára az élettörténetük afféle erkölcsi tanúsítvány. A mi számunkra nagy értéke volt egy-egy döntésünknek, persze hogy értéke volt, hiszen az esetek többségében meg kellett fizetnünk érte: nagyon is kézzelfogható fizetségekről való lemondással. Talán forintban is kiszámítható volna, hogy ki-ki mennyit veszített egy-egy kiállásán, vagy akár azon, hogy nem lépett be a pártba. Ezt a „forintértéket” írtuk jóvá magunkban azon a folyószámlán, amit a lelkiismeretünkben vezettünk. Természetesen azoknál, akiknek a szakmai minősége nincs közvetlen kapcsolatban a politikai erkölcsükkel, orvosok, mérnökök, természettudósok esetében

ennek nem volt feltétlenül jelentősége, de az irodalom, a művészet, a humán tudományágak művelőinek politikai erkölcsé meghatározó komponense munkásságuknak. Hozzá tartozik. Nem mindegy tehát, ha az évtizedek során felgyűlt *erkölcsi bankbetétjük* egyik pillanatról a másikra elér-téktelenedik.

Mindeddig a „volt-fogyatkozás”-nak csak a folyamat természetéből adódó, spontán mértékéről és formáiról beszéltem. De levelem kontextusából nyilvánvaló, hogy e spontán mértéket jóval megnövelte az a körülmény, hogy a rendszerváltozás valódi nyertesei a „vesztek” lettek, és nagyon nagy befolyással voltak az új értékrendre. Mi sem természetesebb, mint hogy eliminálták múltjukat, s hallani se akartak a miénkről, hiszen az kínos tényekre emlékeztetett volna. No persze, a múlton való kérdődzés joggal vált ki ellenszenvet. Még inkább az állítólagos érdemekkel való vigéckedés. De hát én *erkölcsi lényekről* beszélek, magunkról, akik nagyon is rendjén valónak találtuk, hogy a múlt lezárult, és tudatosan kontrolláltuk beidegződéseinket, mert rémülten vettük észre, hogy mennyire belénk ivódott ama Kádár-korszak, hiába voltunk „másként gondolkodók”. Mert ez a továbblépés következett a múltunkból, amit azonban továbbra is válalhatóknak ítéltünk, bár már tudtuk, hogy nem annak alapján állítják ki az útlevelet Európába. Az első jel, hogy emlékeink terhére vannak új világunk és világképünk megszervezőinek (elsősorban a pártállami idők óta helyén maradt média-garnitúrának), az volt, hogy alattomban ellenszenvet keltettek a rendszer sérültjeivel, leginkább az ötvenhatos veteránokkal szemben. Roncsokat mutattak be, a legesendőbb pillanataikban – és én tehetetlenül dühöngtem: „No nézd, a hóhér teszi szóvá, hogy az a szerencsétlen kripli a kivégzés során elhalálozott!” Aztán bekövetkezett a kormányalakításból kiszorult *másik* „rendszerváltó” párt szövetsége a kommunista utódpárt-

tal: a Demokratikus Charta megalakulása, amely végképpen eldöntötte, hogy az új érdekszövetség sokkal fontosabb a közös morális tőkénknél. (Csak azt találtam izléstelennek, hogy mialatt kézen fogva együtt tüntettek az egykori állampárt tényezőivel, a televízió a Fekete Doboz kultikus dokumentumfelvételeit vetítette iménti ellenzéki hőstetteikről – immár homályban hagyva, hogy ki is volt akkor az ellenség.)

Részletkérdés? Az, de a múltvesztés ezekben a részletekben ment végbe. Szóra se érdemes, apró torzításokban a történelmi publicisztikában és monográfiákban, előítéletek felkeltésében bizonyos fogalmak iránt, amely a közvéleményt elbizonytalanította és irritálta – az emberek figyelmét amúgy is lekötötte egzisztenciájuk számos új keletű gondja, türelmetlenül elfordultak a számukra követhetetlen szócséplésektől és általában a politikától. Most ez az ingerültség övezi közelmúltunk kérdéskörét. S noha az új generáció még nem oly elcsigázott, mint kortársaink, ők is elhárítanak maguktól minden ezzel kapcsolatos vitát. Azt hiszik, és sajnos a most végre hatalomba és pozícióba került fiatalok is azt hiszik, hogy semmi közük ehhez a múlthoz, rájuk az nem tartozik, hogy mi miatt ágálnak egymás ellen a felmenőik, s úgy gondolják, hogy ez a mélyben lappangó feszültség csak hiúságok és poros sérelmek csatája, semmi komoly tétje nincs. „Le kell zárni végre a múltat” – mondják ők is, önzőn és naivan és rövidlátón, s ha gondolnak rá, se zavarja őket nagy ártatlanságukban, amelyre módfelett büszkék, hogy a mondat összecseng az *Internacionálénak* a múlt végérvényes eltörlésére felszólító sorával.

Pedig van tétje a válságnak a számukra is. Még nem tudják, hogy a siker, az eredményesség, a funkcionalitás ideálkörében éppúgy a szabadságát játssza el az ember, mint ahogy megfosztja tőle minden totalitárius rendszer. Amit mi a lezárni parancsolt múltunkból hozunk, az a sze-

mélyes lét igénye. A reflexszerű ellenállás minden ideológiai kényszernek és minden jámbornak látszó, de alattomos divatnak. Készség a kockázatvállalásra: hogy nem csinálunk nagy ügyet abból, ha fizetnünk kell a választásunkért, de nagyon megszenvedjük a tévedéseinket. A szabad és felelős ember modelljét lehet tehát megsejteni gyarló múltunkból, amit épp ezért kár lenne – és hasz-talan is – betiltani.

Kedves Ann Applebaum! Köszönöm Magának, hogy cikkével felébresztette bennem a reményét a valahai meghallgattatásnak, hiszen ha olyan emberek is vannak a világon, akik úgy gondolkodnak, mint Ön, akkor az elvi lehetőség nem kizárható. Barátsággal üdvözlöm.

ÁCS MARGIT